HENRIK WILLIAMS

Om attribuering av runstenar i Fjädrundaland[1]

Den kända tavlan *Flicka med kvast* bär signaturen Rembrandt f[ecit] 1651. "Inte minst på grund av det attraktiva motivet med den unga tösen och bildens genreartade karaktär har denna målning sedan länge beundrats som en av Rembrandts känsligaste bilder av en person från hans omedelbara närhet." Så heter det i Nationalmuseums utställningskatalog (Rembrandt s. 248), men artikeln om målningen avslutas med att "övertygande skäl [...] talar för att *Flicka med kvast* utfördes under senare hälften av 1640-talet av Carel Fabritius" (s. 252). Fabritius var en av Rembrandts mest avancerade elever och hjälpte tillsammans med andra assistenter honom "att utföra målningar som skulle säljas under Rembrandts namn" (s. 251). Också målningen *Kvinnoporträtt* som signerats Rembrandt.f.1647 har utförts av Fabritius (s. 251 f.).

Runstenen U 742 vid Myrby inte långt från Enköping bär inskriften "Are lät (resa) efter Osörg, sin fader. Tidkomme ristade runorna." Signaturfrasen på U 742 är skadad men namnet kan ändå fastställas. Det finns en runristare vid namn Tidkomme som verkat i just Enköpingstrakten och han har allmänt ansetts vara den som signerat denna runsten. Men, om Rembrandt hade sin Fabritius hade Tidkomme sin Livsten. Per Stille skriver i sin avhandling *Runstenar och runristare i det vikingatida Fjädrundaland. En studie i attribuering* att "Livsten [sannolikt] varit en yngre medhjälpare till Tidkomme" och att runmästaren själv vid arbetet på U 742 "bara [kan] ha gjort en mindre del" (s. 209).

Per Stilles 245-sidiga doktorsavhandling är ett försök att svara på frågan om vem som ristade de vikingatida minnesmonumenten på sten. Avhandlingen är bara det andra försöket någonsin att ta ett övergripande grepp på detta viktiga och svåra problem. För 75 år sedan lade Erik Brate fram en utredning betitlad *Svenska runristare*, ett arbete som tog honom över 20 år att färdigställa. Brate utgick från den

[1] Denna recensionsartikel bygger på min fakultetsopposition i Uppsala 2 juni 1999.

till synes självklara principen att sammanställa ristningar som signerats med ett och samma namn och med detta material som bas sluta sig till vad som var typiskt för just den ristaren. På grundval av de karaktäristiska drag som på så sätt kom fram kunde Brate sedan föra andra ristningar med liknande drag till samma ristare. Det måste konstateras att många av hans resultat har ifrågasatts av senare runforskare, men Brates grundläggande metod har förblivit giltig i alla senare verk av liknande slag, av vilka det viktigaste utgörs av Claiborne Thompsons bok *Studies in Upplandic Runography* 1975, först framlagd som otryckt doktorsavhandling 1969. Andra halvan av Thompsons arbete utgörs av en mönstergill genomgång av runmästaren Åsmund Kåressons produktion där även ristarna Torfast och Ödmund uppmärksammas. Senare har Fot och Torgöt Fotsarve fått en monografisk studie av konsthistorikern Kyle Crocker (1982), och den kanske produktivaste av dem alla, Öpe, har behandlats av uppsalarunologen Marit Åhlén (1997).

Det revolutionerande med Per Stilles avhandling är att han som den förste konsekvent ifrågasätter tidigare attributionsmetoders grundläggande axiom om signaturers implicita giltighet. För att uttrycka det konkret, betyder den avslutande texten "Balle ristade runorna" verkligen att runristaren Balle är den som utfört verket? Stille skriver (s. 150): "Formuleringen i sig utesluter knappast att det huvudsakliga arbetet utförts av någon annan", och han påpekar att det kan finnas många skäl till varför exempelvis Balles namn dyker upp i signaturfrasen. Kanske har han varit "enbart ledande eller ansvarig för arbetet".[2] Stille (a.st.) avslutar sin argumentation med att förneka att "en ristarformel nödvändigtvis måste innebära att den som omnämns där har utfört det huvudsakliga arbetet. I de flesta fall är det dock naturligt och troligt att det förhåller sig så." Det är inte heller så många monument som Stille menar har (i huvudsak) utförts av en annan person än den vars namn förekommer i ristarformeln.[3]

Med sin nya angreppsvinkel griper sig så Per Stille verket an att "attribuera samtliga sent vikingatida runmonument [i Fjärdrundaland]

[2] Varken Stille eller tidigare runologer har försökt utreda vad ord som *rista* egentligen innebär, jfr med den moderna diskussionen av begrepp som läsa och skriva.

[3] I fortsättningen kommer därför ord som *ristar-* och *signaturfras*, *ristarformel* etc. bara vara synonymer till *utförarformel*. Den som i fortsättningen vill påpeka att en viss person verkligen satt sitt eget namn på ett med egen hand utfört konstverk bör klargöra detta genom ord som *signera*, *verklig signatur* el.dyl.

till bestämda ristare" (s. 14). Han gör detta utifrån de tre grundidéerna att de flesta runstenar kan tillskrivas ett begränsat antal yrkesristare, att deras verksamhet kan tidsfästas och relateras till varandras samt att bilden av vikingatidens språk, kultur och historia klarnar genom en undersökning av ristarna och deras verk (a.st.).

Efter dessa kortfattade inledande anmärkningar ägnas resten av första kapitlet åt notation och terminologi. Stille lanserar ett nygammalt sätt att återge runtexter, nämligen med runtecken[4] i stället för s.k. translitterering med halvfeta latinska bokstäver (s. 16), och han diskuterar den terminologi med vilken man har beskrivit runornas uppbyggnad. En trädmetaforik föredras och det talas om runornas stammar (huvudstavar), kvistar (bistavar), topp, rot och klyka. Kvisten (bågen) på runor som ᚦ och ᛒ kallas också bälg. Någon grafemteoretisk genomgång av runornas uppbyggnad finns inte.

Stille drar också en lans för att benämna rungrafemen med s.k. runnamn utvecklade ur de beteckningar på de enskilda runorna, som vi genom främst manuskriptkällor från 800-talet och framåt vet har funnits i gammal tid. Stille föreslår för den vikingatida futharken följande former i modern språkdräkt: fä, ur, turs, os, red, kön, hagel, nöd, is, år, sol, ti, björk, man, lag och stupman. (Också personnamn återges f.ö. i modern form, vilket leder till ristarnamn som *Lille*, *Tidkomme* och *Öpe*.)[5] Det återstår att se om Stilles lansering kommer att få efterföljd.[6] Personligen hade jag velat se de specifika namnförslagen diskuterade ytterligare med tanken på att de i vissa fall ingalunda är självskrivna. Stille avviker (s. 17) utan kommentar från vissa av Johan Liljegrens former;[7] nämnas kan ᚱ-runan som Stille kallar "stupman" men Liljegren (1832: 25) "Ör". Det bör också noteras att på Gotland, där runbenämningarna användes i genuina inskrifter, kallas denna runa *undirmaðr* (G 55). I en tabell redogör Stille (s. 17) för sina benämningsförslag, de medeltida formerna kända från Island och Norge, de vanligaste runformerna, den gängse translittereringen och de antagna ljudvärdena. Translittereringar används i princip därefter bara i citat från

[4] Inte runor som det står i sammanfattningen (s. 213).

[5] Moderniseringen är dock ingalunda konsekvent, och en mängd personnamn i inskriftskatalogen skulle ha behövt ses över.

[6] Själv stöts jag av formuleringar som "I övrigt finns i Fjädrundalandsmaterialet åtta år och fyra nöd ..." (s. 18) och talet ōm en ᚬ-runa som "ett år" leder också tankarna fel. Används runbenämningar bör de antingen kursiveras eller förtydligas, alltså t.ex. *fä* eller fä(-)runan.

[7] Han ger också en missvisande referens till Liljegren 1832: 25 medan frågan i första hand avhandlas i a.a. s. 42 ff.

andra forskare samt när en försvunnen inskrift endast avtecknats så (jfr U 736† s. 46).

Den komplicerade frågan om runsvenskans fonologi avhandlas på knappt en sida. "Vi har idag svårigheter att rekonstruera hur [runristarna] analyserade sitt språk för att nå fram till den stavning som de faktiskt använde", skriver Stille (s. 16) och väljer (s. 22 f.) att helt utgå från den normaliserade runsvenska (markerad med kursiv) som inskrifterna vanligtvis återges med. "Den normaliserade formen är inte uttryck för en fonematisk analys av runsvenskan, men befinner sig ändå på en fonematisk nivå", hävdar han och tillfogar senare (s. 22), "Tillvägagångssättet är inte tillfredsställande ur en teoretisk synvinkel [...]", något som är svårt att bestrida.

I kapitel 2 går Stille "utan förutfattade meningar" (se s. 14) igenom de senvikingatida ristningar som är kända från Fjärdrundaland, det gamla folklandet som idag motsvaras av häradena Trögd, Åsunda, Lagunda, Simtuna och Torstuna samt Enköpings stad. Här motiverar han också varför han valt just detta område, nämligen att där uppträder ett antal ristare som tidigare behandlats sparsamt. Området utgör visserligen bara en begränsad, om än troligen representativ, del av Mälardalens intensiva runmästarterritorium, och det kan tyckas litet för en studie av så allmän karaktär och giltighet. Men uppgiften är ändå av formidabel karaktär och Stille har dessutom i imponerande hög grad tagit hänsyn till monument utanför sitt egentliga undersökningsområde; hans inskriftregister omfattar mer än 750 inskrifter i mälarlandskapen.[8]

Av de 168 ristningar som behandlas har 124 bevarats till idag, varav 18 endast fragmentariskt. Total innehåller 152 ristningar runor. Ett drygt dussin inskrifter utesluts ur materialet såsom ofärdiga eller språkligt meningslösa. Fyra runstenars autenticitet diskuteras och ifrågasätts eftersom de endast är kända genom rapporter av Richard Dybeck (s. 28 ff.), och de blir också i slutändan avförda som förfalskningar eftersom de dokumenterats på ett sätt som väcker misstankar och dessutom avviker från det övriga materialet (s. 184 f.).

Runstenar har många gånger ett samband med andra ristade minnesmärken och ofta utgör de tillsammans ett monument. Stilles bedömning är att inte mindre än 27 ristningar ingått i sammanlagt 16 monument och att ytterligare minst sex monument bör ha funnits. Han försöker också uppskatta hur stor andel vi känner till av det ursprungliga antalet minnesmärken och menar att det rör sig om upp till ¾. Hela 73 % av de i dag kända runstenarna var bekanta redan på 1600-talet och det finns enligt Stille inga skäl att räkna med att fler förstörts dessförinnan än därefter. "Förutom kyrkobyggande finns ingen känd faktor som skulle motivera en större förstörelse av runstenar fram till 1600-talet", skriver han (s. 32) och sätter antalet ursprungligen resta stenar till mellan 220 och 240.

[8] I avhandlingen används begreppet Mälardalen med oklar innebörd.

Det samlade materialet redovisas i en 45-sidig katalog med varje ristnings namn och signum,[9] transrunifiering, normalisering och översättning samt eventuella kommentarer till läsning och tolkning. Inskrifter med annan läsning än i den vetenskapliga utgåvan eller med väsentligt olika tolkning har markerats med asterisk, vilket är fallet för 70 av de 152 stenarna med runor. I de flesta fall rör det sig dock om små eller mycket små avvikelser. Som exempel på en liten nyläsning (s. 64) kan nämnas U 809 där en skadad huvudstav markeras med divis istället för osäkert läst **i**-runa. En långt mer genomgripande förändring är en samling fragment i Svinnegarns kyrka, U 781–U 784, som Stille (s. 55 ff.) delar upp på ett nytt sätt med annan läsning och tolkning. En liten men viktig avvikelse från Upplands runinskrifter utgör nyläsningen (s. 60) av det inledande namnet **arkuþr** *Arngunnr* i stället för **þorkuþr** i U 789, eftersom användningen av årunan annars skulle vara avvikande för Livsten som stenen tillskrivits (jfr Williams 1990: 170). Generellt sett är genomgången mycket noggrann och utgör en god grund för vidare behandling av inskrifterna.

Kapitlets huvudtyngd ligger dock på avsnittet om materialets beskrivning, både i betydelse och i omfång (68 s.). Här beskrivs de 168 stenarnas ornamentik, runformer och skiljetecken, ortografi samt formelspråk. Slutsatsen för var och en av dessa variabler är att de kan vara karakteristiska för de enskilda ristarna och därmed ingå i en attributionsmodell (jfr s. 79, 89, 92, 94, 96, 102, 117, 119, 129 resp. 133 f.).

Ornamentiken har fått den största uppmärksamheten och Stille diskuterar mer eller mindre ingående ristningarnas stilar enligt Anne-Sofie Gräslunds uppdelning av materialet i sex stilperioder, varav den första uppvisar rundjur sedda uppifrån, s.k. fågelperspektivstenar (Fp), och de övriga rundjur som setts i profil (Pr 1–5). De senare beskriver en kronologisk utveckling från 1000-talets första fjärdedel för Pr 1 till c:a 1130 för Pr 5. Fp-stenar är samtida med Pr 2. Av de 148 ristningarna

[9] Signumens uppbyggnad förklaras inte och det lämnas till läsaren att leta upp Lagman & Williams 1989 för en förklaring av varianter som t.ex. Sö Fv1971;207 och U ATA6243/65.

i Fjädrundaland som kan stilbestämmas bestäms 1 som Pr 1, 4 som Pr 2, 29 som Fp, 60 som Pr 3 och 43 som Pr 4 men ingen som Pr 5 (s. 81). En sten benämns dessutom RAK och en annan KB (korsbandssten). Varje ristning analyseras också vad beträffar utformningen av en mängd ornamentala detaljer: runslingans uppläggning, runslingedjurets anatomiska delar (mun, öga, öra och avslutning) samt huvudet på de mindre ormdjuren. Också korsens form uppmärksammas och det samlade resultatet sammanställs i en tabell (s. 82 ff.). Utanför tabellen faller de s.k. stora djuren som annars är typiska för just Fjädrundaland, vilket uppvisar 46 av Upplands 52 djur av detta slag. Deras innebörd har diskuterats intensivt i tidigare forskning. Stille menar att vi har att göra med ett lejon som kan tolkas i kristen tradition, men han analyserar inte djurets ornamentala detaljer.

Avsnittet om runformer och skiljetecken är också fylligt. Stille diskuterar vilka varianter som är signifikativa och stannar för "att urskilja vissa variabler som någorlunda kan avgöras enbart vid en okulär besiktning och som verkar vara relevanta för mitt material" (s. 107). Dessa variabler visar sig vara kvistars rundning, ansättning (och varifrån) mot stam eller ramlinje, kvistars lutning eller vågräthet, vinkeln på ᚼ-runan, om kvistarna på ᚱ och ᛒ möter stammen och i det senare fallet varandra samt formen på ev. stingning. Vissa runor kommer på detta sätt att uppvisa många varianter, så **r**-runan med 10 typer (s. 111), medan andra bara har två typer, som ᛦ med 77 förekomster av rundande bistavar och 3 med raka (s. 115). Kvistar som "utgår från skärningspunkten topplinje–stam" har "genomgående förts till gruppen med kvist mot stammen" (s. 107), men **t**-runor "med minst en kvist som ansluter till topplinjen" räknas som att bägge kvistarna gör det (s. 114).

Skiljetecken är ett av Stille särskilt högt uppskattat attributionskriterium eftersom man enligt honom vågar "säga att runristarna i varje monument i huvudsak hållit sig till en och samma sorts skiljetecken eller till två liknande sorters skiljetecken" (s. 119). I siffror innebär det att bara 18 av 112 monument uppvisar en blandning mellan huvudtyperna en punkt/streck, två punkter/streck och två korslagda streck.

Ortografin är ett traditionellt sett mycket viktigt attribueringsinstrument (se Thompson 1975: 80 och jfr Åhlén 1997: 139) som dock Stille synes betrakta med viss skepsis. Han skriver (s. 120): "Tyvärr kan inte alla frågor rörande ortografin i Fjädrundalands runinskrifter redas ut inom ramen för denna avhandling. Många skulle dessutom kräva belysning från ett betydligt större material än enbart det från Fjädrundaland." De olika antagna runsvenska vokalfonemens representation redovisas dock,[10] och några andra utvalda fonologiska och ortografiska fenomen berörs också, men värdet av "olikheter i runornas användning" uttrycks (a.st.) med reservation.

Runstensformlerna uppdelar Stille enligt gängse mönster på minnesformel, tilläggsformel (ofta kallad nekrolog), böneformel och utförarformel. Minnesformeln är särskilt lämpad som attribueringsinstrument (nämnt först på s. 154). Stille kommer också fram till att ensamstående namn i slutet av minnesformeln eller i slutet av hela texten i allmänhet skall ses som en utvidgning av minnesformeln och alltså innebär omnämnandet av ytterligare en resare och inte en ristare (s. 146).

På grundval av undersökningarna i kapitel 2 genomför sedan Stille sitt attribueringsarbete i det tredje kapitlet. Han tar inledningsvis avstånd från tidigare idéer om att runmonumenten skulle vara utförda i lagarbete (utom i undantagsfall, s. 152) eller att många av dem skulle utförts av ristare med mycket liten produktion. Stille argumenterar mot den senare tanken genom att understryka de konstnärliga och tekniska kraven på ristarna (s. 149). Här kommer han också in på sin viktiga teori att namn som nämns i utförarformeln inte nödvändigtvis måste betyda att ristningen utförts av den personen, i alla fall inte ensam (s. 150).

De kriterier som väljs vid attribuering skall för det första vara tillämpliga på så många ristningar som möjligt, för det andra kunna relateras till individuella ristarvanor och för det tredje väljas från olika aspekter av ristningarbetet (s. 154.). Stille uppställer (s. 155) därför tio attributionskriterier, varav de första fem är ornamentala (stil, runslinga, rundjurets kroppsdelar, snokhuvuden, korsform) och resten berör formen på 7 runtyper (ᚦ, ᚱ, ᚾ, ᛁ, ᛏ, ᛋ, ᛒ), skiljetecken, användningen av fyra diagnostiska runtecken (**o**, **h**, **r**, **ʀ**), val av verb(form) i minnesformeln samt slutligen preposition i minnesformeln och stavning av *æftiʀ* (det sista utgör alltså strängt taget två separata kriterier).

Dessa tio kriterier tillämpas på de 103 välbevarade ristningarna med runor i Fjädrundaland.[11] Av dem låter sig 90 uppdelas på nio grupper av inbördes lika runstenar varav åtta kan förknippas med namngivna runmästare med mellan tre och 31 verk vardera. Ytterligare fem ristningar anses utförda av fyra i övrigt kända mästare och en av en i öv-

[10] Varken fonematisk eller fonetisk nasalitet beaktas dock i avhandlingen.

[11] "Välbevarade" tolkas stundvis synnerligen liberalt av Stille, jfr t.ex. de idag mycket svårt skadade U 695, U 775 och U 818.

rigt okänd. Av de åtta återstående runstenarna attribueras med viss tvekan tre till enskilda ristare och tre anses utförda i samarbete; endast för två välbevarade runstenar kan ingen bestämd slutsats dras.

Av de 61 inte välbevarade ristningarna är 11 alltför fragmentariska för att attribueras, men resten kan tillskrivas nio tidigare behandlade ristare och en nytillkommen. Alla attribueringarna sammanfattas i avhandlingens viktigaste tabell (s. 194 ff.).

Sammanlagt har fyra av runmästarna utfört minst 71 minnesmärken och dessa, Erik, Balle, Livsten och Tidkomme, ägnas t.o.m. små biografier där deras ristarverksamhet och utmärkande drag skissas. Balle skall således ha utfört "bortåt 120" ristningar under sin karriär, de okända inräknade, och han har hunnit med 3–6 om året under 20–30 års arbete. Stille menar att Balle kan ha börjat som ristare i Södermanland men kanske bodde en period på gården Ullstämma i Litslena sn i Trögd, där en man med hans namn omnämns bland beställarna (s. 200 ff.). De andra tre verkar ha haft annan huvudverksamhet än ristarens, med tanke på sina mindre produktioner och i Livstens fall vissa tekniska och ortografiska onöjaktigheter (s. 204 ff.). Livsten kan också ha varit lärjunge till Tidkomme (s. 208). Äldst har runseden kommit till Fjärdrundaland från Södermanland med Torbjörn i Sigtuna som första representant. Andra tidiga ristare är Äskel och den s.k. Mervallaristaren samt Ockelboristaren med sin isolerade tradition inkommande från Gästrikland. Nästa generation ristare utgörs av Arbjörn, Balle, Tidkomme, Livsten, Fot och Torgöt. Sist kommer den anonyma Österundaristaren.

Avhandlingen inramas på vederbörligt sätt med förord och sammanfattning, den senare översatt till tyska. Bokens formella struktur är god med en mängd skilda avsnitt, detaljerad innehållsförteckning, tabell- och figurförteckning samt ett fullkomligt nödvändigt register över samtliga omnämnda ristningar. Trots den mycket stora mängden detaljuppgifter förekommer få fel.[12] Sammantaget framstår detta som ett mycket innehållsdigert och idérikt verk med runologiskt omvälvande slutsatser; det måste ha kostat en mycket betydande arbetsinsats.

[12] De som kan missleda följer här: s. 91 fig. 8.b Orm B *skall vara* Orm A; s. 95 r. 6 U 814 *skall vara* U 824; s. 166 n. 13 r. 2 U Fv1983;22 *skall vara* U Fv1983;228; s. 195 r. 17 U Fv1993;236 *skall vara* U Fv1993;235; s. 196 r. 22 f. *ristningarnas tillstånd förväxlade*; s. 237 U 177 105 *skall vara* 106; s. 241 U 759 208 *tillkommer*; s. 241 U 760 208 *utgår*; s. 242 U 814 95 *utgår*; s. 242 U 824 95 *tillkommer*; s. 243 U 863† 29 *tillkommer*; s. 245 U Fv1983;22 *skall vara* U Fv1983;228; s. 245 Vs 29 161 *skall vara* 161n.

I en avhandling så full av olika, ofta radikala, uppslag blir man vid en opposition tvungen att göra ett urval och principerna för det urvalet är naturligtvis att granska det viktigaste först, nämligen avhandlingens syfte, metod och resultat.

Avhandlingens deklarerade syfte är att attribuera Fjädrundalands "samtliga sent vikingatida runmonument till bestämda ristare", och en av Stilles "bärande idéer" är "att huvuddelen av de vikingatida runstenarna kan attribueras till ett begränsat antal professionella runristare" (s. 14).[13] Den förväntade arbetsordningen, särskilt för någon som närmar sig materialet "utan förutfattade meningar" (a.st.) vore snarast att göra undersökningen utan att på förhand bestämma sig för att alla eller nästan alla minnesmärken utförts av en liten krets kända ristare.

Det finns inget sammanhållet teoretiskt avsnitt i avhandlingen, men jag har gjort ett försök att samla de spridda teoretiska överväganden som ligger till grund för arbetet och utgå från dem:

1. De kända monumenten utgör en mycket hög andel av de ursprungligen utförda.[14]
   1.1. Bara mellan 40 och 60 ristningar har försvunnit före 1600-talet.
   1.2. De monument som återstod under 1600-talet kom med få undantag till den tidens forskares kännedom.
2. De kända monumenten är av ganska enhetlig typ.
   2.1. Även försvunna monument var av enhetlig typ och skulle inte tillföra något nytt om de blev kända.
   2.2. En grupp avvikande ristningar som rapporterats av Dybeck har aldrig funnits.
3. En begränsad mängd ristare har utfört i stort sett alla runstenar i Fjädrundaland.
   3.1. Avvikande ristningar kan föras till bestämda ristare eftersom man inte behöver räkna med tidigare okända.
   3.2. Ristarna verkade i regel individuellt.
   3.3. Variationen i inskrifterna återspeglar de enskilda ristarnas spännvidd.

[13] Formulerad på detta sätt är tanken knappast varken kontroversiell eller nydanande utan följer i själva verket Elias Wessén's (1960: 7) inställning till materialet att ett tjugotal kända runmästare svarat för drygt hälften av Upplands runstenar, men Stille räknar i själva verket med avsevärt högre siffror (se not 14).

[14] Stille (s. 32) uppskattar antalet till "bortåt två tredjedelar" men siffrorna han anger skulle innebära att mellan 70 och 76 % av antalet ursprungligen utförda monument vore bevarade.

1. Stille argumenterar (s. 30 ff.) för att de idag kända ristningarna utgör större delen av dem som ursprungligen restes, en åsikt som får betecknas som kontroversiell. Exempelvis Elias Wessén (1960: 6) räknade med "ett stort antal okända och förstörda inskrifter" och Lars Wilson (1994: 107) påpekar att vi inte kan veta hur många runstenar som ursprungligen har funnits i ett område. En metod hade kunnat vara att utgå ifrån antalet vikingatida bebyggelseenheter, särskilt som detta kan stödja Stilles teorier. Mats G. Larsson (1990: 28) utgår från beräkningar av tidigare forskare som uppskattar antalet forntida bebyggelseenheter i Fjädrundaland till c:a 300, varav 120 beräknas ha varit försedda med runstenar. Antalet är bevisligen för lågt, men det ger ändå en antydan om att antalet ursprungliga runminnesmärken verkligen har varit begränsat.

1.1. Beräkningen att 40–60 stenar försvunnit i Fjädrundaland från vikingatid till 1600-tal är sannolikt alltför exakt och alltför låg. Det rör sig trots allt om ett halvt årtusende. Ett stenmonument som står på mjuk mark hinner sjunka ner i jorden en bit på denna tid, kanske t.o.m. under jordytan. Även om bara kyrkobyggandet skulle ha åstadkommit en mer planmässig förstörelse av runmonumenten är Stilles beräkning av denna omfattning en ren gissning; som han själv påpekar kan fler än de runstenar som hittats finnas kvar i kyrkväggar, kyrkogårdsmurar och på kyrkogården (s. 32). Men det finns många andra skäl till varför en runsten skall gå förlorad under 500 år, det räcker faktiskt att den faller framstupa på sin ristningsyta — med eller utan mänsklig inblandning — för att chansen att den återfinns skall minimeras. Mången sten har också blivit känd först efter att någon lantbrukare satt en sprängladdning i dess baksida.

1.2. Det är också långt ifrån säkert att 1600-talets forskare fick en fullständig överblick över alla då existerande monument. För det första har det bevisligen kommit ytterligare 45 stenar till vår kännedom sedan dess. För det andra finns det mer eller mindre säkra rapporter om mellan 13 och 18 minnesmärken som försvunnit utan närmare dokumentation, och ytterligare 16 bör ha funnits med tanke på ofullständiga gruppmonument där vi t.ex. bara känner till en sten trots att dess inskrift nämner att flera stenar rests (s. 32).

2. De kända monumenten som studeras av Stille är mycket riktigt av relativt enhetlig typ. I någon mån beror detta på en felaktig definition

av Fjädrundaland, som i avhandlingen utgörs av de inskrifter som Upplands runinskrifter behandlar inom dagens (eller rättare sagt mellankrigstidens) häradsgränser (s. 24). "I stort sett motsvarar detta område det medeltida Fjädrundaland" skriver Stille och gör en poäng av att området utgörs av ett administrativt område under 1000-talet (a.st.). Det borde ha påpekats att också Adelsö sn låg i Trögd och därmed i Fjädrundaland under den relevanta tiden (SRI 6: 1, 8: 201). Genom att tyst förbigå de elva inskrifterna i denna socken utesluter Stille de tre tidiga U 4, U 5 och U 10, varav de två första är ristade med kortkvistrunor, samt den högintressanta U 11 med sitt omnämnande av kungens bryte i Roden.[15] Ett inkluderande av detta material måste påverka slutsatserna om runstenskronologin i Fjädrundaland och dess kontakter söderut (s. 209 ff.) och bidrar till att ytterligare problematisera Stilles påstående (s. 81) att Attundaland har "flest ristningar i de tidiga stilarna". Det är istället Fjärdrundaland som har något fler tidiga ristningar än de andra folklanden om man räknar proportionellt, vilket är det enda rimliga; skillnaderna verkar dock vara statistiskt insignifikanta (se tabell 1).

Tabell 1. Stilbestämbara ristningar i Upplands tre folkland. Tidiga = RAK, Pr 1, Pr 2, Fp. Sena = Pr 3, Pr 4, Pr 5.

Folkland	Antal stilbestämbara ristningar				Totalt
	Tidiga	%	Sena	%	
Tiundaland	67	**20,5**	260	**79,5**	327
Attundaland	125	**22,7**	426	**77,3**	551
Fjädrundaland	36	**24,5**	111	**75,5**	147

2.1. Skulle nu inget väsentligt tillföras om alla ursprungliga runminnesmärken kom i dagen? Frågan är naturligtvis omöjlig att besvara, men det måste påpekas att det stora antalet nyfunna inskrifter tyder på att man möjligen får bereda sig på överraskningar. I Uppland som helhet har, sedan Upplands runinskrifter började utges med 1181 ristningar under eget nummer, gjorts ytterligare minst 108 nyfynd;[16] på

[15] Detta och annat material bildar också den övergång från äldre till sen vikingatid som Stille (s. 13 not 1) menar saknas och ger ett sammanhang åt den annars avvikande kortkvistinskriften U 752 (jfr s. 25).

[16] Enligt beräkningar utförda i maj 1999 på grundval av materialet i Samnordisk runtextdatabas, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.

bara ett halvt sekel har materialet alltså ökat med nästan 10 %.

2.2. Stille känner emellertid behov av att hålla sitt material väl samlat genom att misstänkliggöra vissa avvikande inskrifters äkthet och genom att göra vissa tolkningar i "normaliserande" riktning.

Det förstnämnda greppet tas på en grupp ristningar som endast är kända genom rapporter av Dybeck. Det som talar emot dessa monument som genuina är enligt Stille (s. 29 f.) att Dybecks lägesangivelser är "ytterst vaga" (s. 29), att de endast är kända av denne fornforskare och att de fullkomligt försvunnit trots att det i tre fall rör sig om nästan fullständiga stenar, att personnamnen *Rūna* och *Rūni* är ovanliga[17] samt att ornamentik och runformer avviker.

Tanken på förfalskning är uppseendeväckande men i förstone inte orimlig. Det saknas dock en diskussion i avhandlingen av Dybecks verksamhet som runolog i stort och om den ger anledning till misstankar om förfalskningar. Inte heller finns det några referenser till undersökningar av 1800-talets idéhistoriska klimat för upptecknandet av allehanda folkminnen som sagor och visor: hur skulle en förfalskad runsten smälta in i den miljön? Enligt Stille (s. 30) skulle Richard Dybeck, författaren till vår nationalsång, av "äregirighet eller ett mer krasst tvång att visa upp goda resultat för att motivera en utökning av reseanslaget" utfört dessa bedrägerier. Stille (s. 29) menar också att "ett visst tvivel fanns på Dybeck som runupptecknare redan av hans samtid".

Behandlingen av Dybecks insats kan knappast kallas objektiv. Det Stille citerar som bevis för påstått tvivel på hans trovärdighet visar sig vara ett enkelt konstaterande att ingen kunnat hitta en av hans rapporterade runstenar och att den efterlysts; Dybeck sade sig året efter ha återfunnit stenen och erbjöd sig att peka ut den (se SRI 8: 527). Ifrågasättandet i runologkretsar av Dybecks kompetens har hittills avsett hans romantiska fördomar och onöjaktiga runavteckningar, aldrig hans ärliga uppsåt. Dybecks inställning till sina runstensfynd kan också illustreras av följande fyndberättelse (Dybeck 1874–76: 20) om ett från 1600-talet omnämnt minnesmärke, Sö 316, vilket han märk väl inte brydde sig om att avbilda:

> En redan under våren af en bekant i Malmköpings-trakten mig meddelad underrättelse att den under många år af oss förgäfves sökta runstenen i Dunkers socken ändtligen funnits föranledde ett besök der. På ett dyigt ställe i tjocka skogen, som sades höra till Vadsbro, sågos nu fyra stenstycken, af hvilka två egde några mycket vittrade runor mellan svaga slingor [...]. Å de andra styckena återstodo blott några än svagare slingor och delar af ett kors. En lång färd för ett mindre märkligt fynd! Jag hade väl kunnat börja leta efter en annan hittills ej häller närmare granskad runsten, hvilken i en handling från 1600-talet uppgifves vara å Fagerheden, i fråga varande socken, men tanken på de många tidsödande och dock fåfänga spaningar, hvilka jag, som nämnt är, redan anställt i trakten och nu för tiden hvarken kan eller bör fortsätta, jämnte en föresväfvande glimt af möjligheten att de två uppgifne stenarne kunde vara en och samme, häjdade mig.

[17] Stille kunde med större fog också ha pekat ut U 790† **[suira]** (ack.). Namnet *Sværri* är i runsvenska inskrifter annars bara känt från Sö 46.

Man kan fråga sig varför Stille vill misstänkliggöra just fyra av Dybecks c:a 80 nyfynd, varav 29 endast är kända genom honom (s. 29). Det handlar uppenbarligen om att "Dybecks stenar" stör bilden. Framförallt är det U 741† som förargar Stille. Ristningen har enligt Dybecks teckningen varit en s.k. korsbandssten och som sådan unik i Fjädrundaland. Stille skriver (s. 184):

> Man kan konstatera att det över huvud taget inte finns någon korsbandssten i Mälardalen som har ett A-kors vars alla armar når runslingan. Udda är också att ristningen saknar koppel. Man kan dessutom notera att kombinationen med formuleringen ᚴᛁᚱᛁ ᛉᛁᚱᚴᛁ, skiljetecknet ⁝ och kortkvist-år inte heller kan beläggas i Mälardalen. Konstateras kan alltså att ristningen är helt unik. Den är inte utförd i Fjädrundaland och så vitt jag kan se kan den inte passas in i någon känd ristares produktion.

Frågan är dock om U 741† låter sig avföras så lätt. Är det för det första verkligen signifikant att det är alla armarna på just ett A-kors som når runslingan? Ett utmärkt exempel vore annars runstenen från Ludgo k:a (se Fv 1948 s. 282), men dess kors är onekligen av typen B-2. Två uppländska exempel med A-kors som når runslingan är av U 440 och U 681, men det förstnämnda korset utgår från en stav som har fot och det andra vidrör med en arm snarast ett koppelliknande ornament och kanske inte själva runslingan. Dock är Sö 2 ett oavvisligt exempel på den kombination som Stille efterlyser och möjligen också Sö 232 om man ska lita på gamla teckningar. Att U 741† saknar koppel är en meningslös invändning eftersom detta är regel för just korsbandsstenar. Men den sista av Stilles invändningar är korrekt i så måtto att just denna kombination inte annars kan påvisas, i alla fall inte om man

kräver att *gæra* och *mærki* skall skrivas just så. Annars finns **kiara merki** i U 413 (dock en medeltida gravhäll) tillsammans med skiljetecknet : och kortkvist-**a** och Öpe har både stavning, skiljetecken och runtyp i sin produktion fast inte samtidigt, måste det erkännas. Men är det rimligt att ställa denna typ av kombinerade krav på paralleller, särskilt som det gäller en inskrift känd från endast en teckning? Med tillräckligt många kombinerade företeelser blir snart sagt vartenda runmonument unikt och alltså avvikande.

U 745† har enligt Stille en unik uppläggning bland ristningar i Mälardalen med sin kombination av Fp-stil och runslinga av typ B-3. Också detta äger sin riktighet; B-3-slingan reserveras annars för stil Pr 3 och Pr 4. Mer sällsynt totalt än B-3-slingan är dock B-2-slingan med bara fem representanter i Pr 3 och Pr4, men en i Fp. Det unika undantaget utgörs av U 778, drygt två mil fågelvägen från den rapporterade fyndplatsen för U 745†. Unicitet är således inte det avgörande argument som Stille vill mena.

U 790† saknar avbildning men Dybecks uppgifter om att ristningen innehållit en skeppsbild avfärdas med att ingen liknande finns i Uppland (s. 184), åtminstone inte med skiljetecknet • ! Också formuleringen "ristade runor efter" stöter Stille, trots att fullgoda paralleller kan uppvisas (Gustavson 1987: 140, DR 212).

U 830† slutligen "är endast ett fragment utan något tolkbart ord och finns ej avbildad". Icke desto mindre ger Stille en tolkning enligt SRI av inskriften (s. 71). Han fortsätter: "Det är därför meningslöst att spekulera över den." Ändå misstänkliggörs den likafullt med de andra. Man vill gärna ställa några frågor: Varför skulle Dybeck för vinnings eller ärelystnads skull uppfinna fyra runmonument när han bevisligen själv upptäckt så många och dokumenterat ännu fler? Varför skulle han i så fall låta samtliga fyra utgöras av mer eller mindre skadade stenar av vilka bara två ens tecknades av? Och på vilket sätt skulle han mena sig "göra fornminnesintresset en tjänst" (s. 30) genom att falskeligen uppge existensen av en runsten som U 830† med sina 11 strödda runor och sitt enda tolkbara ord (*sinnaʀ* 'sin')? Stille skriver (s. 184 f.):

> Tre av dessa ristningar som enbart är kända från Dybecks uppteckningar kan alltså inte förbindas med någon av de ristare som är verksamma i Fjädrundaland. [– – –] Godtar vi dem som vikingatida måste vi också anta ytterligare tre ristare med en ytterst sparsam produktion.

Det är här den springande punkten ligger. Axiomet är att antalet runristare skall vara lågt, därför måste dessa potentiella ristare avvisas.

Stille nämner inte ens att U 741† har tillskrivits Grim skald (Brate 1925: 118), en ristare med en liten produktion monument, alla i korsbandsstil, även om attributionen är långt ifrån säker (SRI 8: 286).[18] Eftersom vi dock måste förutsätta fler ristare än dem Stille ansätter (se nedan), gör inte några till någon stor skillnad totalt, och därför bör inte heller U 741†, U 745†, U 790† och U 830† förutsättas vara fria påfund.

Bland Stilles nytolkningar av runinskrifter finns ett och annat guldkorn att hämta, exempelvis tolkningen av U 1156 **snor[i]r** som *Snærriʀ* och inte *Snorriʀ* (s. 75), det senare namnet finns inte i runsvenskan. Därtill uppstår det första säkra belägget på åsruna för nasalt /æ/[19] efter runsvenskt /n/ (jfr Williams 1990: 67 ff.), och en ristare som tidigare antagits använda denna runa för rundad vokal blir därmed istället en konsekvent användare av den för orundad (jfr a.a. s. 160). Trovärdig är också Stilles tolkning av U 839 **hamunti** som *Hāmundi* i stället för *Āmundi* (s. 74).[20] Omöjlig är väl inte heller tolkningen av U 1161 **kuþar** som *Guðvarr* (s. 77), även om goda runsvenska paralleller saknas (jfr dock *Guðarr* Lind 1905–15: 366). De flesta nytolkningar har Stille annars hämtat från andra forskare. Däremot har förstörda monument och fragmentariska inskrifter uppenbarligen väckt hans passion. Han kämpar heroiskt och ofta med framgång för att utvinna maximal information ur gamla teckningar och skadade runtecken, precis som en runforskare bör. Här växer en minnesformel fram ur en och en halv runa (s. 50) och där en from bön ur en preposition (s. 56). Kanske har denna verksamhet t.o.m. fått aningen för stort utrymme.

Det är något förvånande att notera den energi med vilken han (s. 33 f.) angriper tolkningen av ett ord i minnesformeln på U 691. Texten lyder *Biǫrn lēt rœisa [stœin þennsa] æftiʀ Styrbiǫrn, sun sin X. Kristr hialpi anda hans*. Det gäller här tydningen av det ord (X) som beskriver sonen. Den etablerade läsningen är ᛉᚱᚦᚨᚾ och tolkningen *myrðan*, ack. av *myrðr* 'svekfullt dödad, mördad'. Stille anger (s. 33 f.) ett antal skäl mot denna läsning och tolkning. Det första skrivtecknet i runföljden har bistavar som inte når ända upp till ramlinjen, och någon dylik

[18] Det finns dock vissa ortografiska paralleller med Grims övriga produktion. Skrivningen **-stan** kan jämföras med U 909 **ikasa** *ræisa* och **hulʀ-** med **ʀ** för **m** med U 994† [**itftim**] *æftiʀ* med **m** för **ʀ**. Den senare stenens attribution är dock tentativ.

[19] Inte /æ/ som Stille skriver med missvisande hänvisning (jfr också s. 123).

[20] Det måste dock påpekas att Torgöt Fotsarve, som enligt Stille utfört U 839 (s. 197), faktiskt verkar osäker på *h*-ljudets beteckning i U 308, den enda inskrift som bär en ristarsignatur med hans fulla namn (upphovsmannaskapet godtas av Stille, s. 168). Där uppvisas skrivningarna **kuikhan** *kvik(k)an* och **þurhkutr** *Þōrgautr*.

m-runa är inte annars känd. Nästa runa "har en kvist som löper ganska jämnt ned till baslinjen. Mitt på kvisten finns ett hack in mot vänster. Det är dock inte uppenbart att detta hack är en avsiktlig huggning och runan kan vara avsedd som ur" (s. 34). Dessutom skulle enligt Stille den som ihågkommits karaktäriseras med ett positivt adjektiv; när undantag förekommer sker det med en annorlunda formulerad minnesformel. Sammantaget leder detta Stille till att istället läsa ᚴᚢᚦᚾᚾ, vilket naturligtvis skall tolkas som *gōðan*.

Nytolkningen av U 691 är enligt min mening dock förfelad. Om det nu inte finns något annat fall av att bistavarna på ᛘ inte når ramlinjen gäller faktiskt samma förhållande också för ᚴ. Att hänvisa till en enstaka felristning av **m** för **k** räcker heller inte. Inskriftens **r**-runor är utformade på varierande sätt, med olika mycket insvängda bistavar. Runa 28, det andra **r**:et i **sterbirn** *Styrbiǫrn*, saknar dock helt spår av något "hack" men läses ändå **r** av Stille som återger den med typen ᚏ i sin bilaga (s. 219). Sven B. F. Jansson (i SRI 8: 205) kommenterar också sin läsning av den omstridda runan: "**r** är säkert; runan har en tydlig krök på b[i]st[aven]", och jag sätter betydande tilltro till Janssons kompetens som fältrunolog. Jag har dessutom kunnat bekräfta hans läsning vid en personlig besiktning.[21] Bistavens krökning i sin övre del är minst lika kraftig som det framgår av planschen i SRI (8 pl. 45). Stumpen som sticker in innanför kröken är något grundare huggen, men den är mer sannolikt ett försök att förtydliga ett **r** än en rest av ett misslyckat **u**.[22] Stilles hävdande att positiva adjektiv utmärker de ihågkomna måste bygga på en ytlig eller tendentiös studie av runstensinskrifter. Rökstenens *aft faigian sunu* borde duga som bevis, men jag vill inte heller gå med på Stilles avvisande av formuleringarna i Sö 122 och Sm 16 eftersom han inte motiverar varför ev. versform skulle göra dem mindre vittnesgilla, om det nu är detta som stöter. Inskrifter som också bör uppmärksammas i detta sammanhang är DR 110 *resþi sten æft døþan* och U 620 som kanske avslutas med ... *dauðan vin*. För övrigt måste det unika uttrycket *myrðr* rimligen vara föranlett av den konkreta situationen, en sons död genom nesligt svek. Att endast en inskrift, U 1161, nämner att de ihågkomna omkommit genom att brinna inne föranleder inte Stille att ifrågasätta läsning och tolkning (jfr s. 76). Slutligen kan den utelämnade vokalrunan i **mrþan** kommenteras. Mellan **m** och **r** sticker rundjuret ut sitt huvud, vilket kan ha

[21] 24 maj 1999.

[22] Jag kan av liknande skäl inte heller acceptera Stilles läsning (s. 45, 180) av r. 21 i prep. *æftiʀ* U 734 som **u** istället för **r**.

påverkat runtexten. Man behöver inte ens förutsätta att det är ett **u** som utelämnats eftersom inskriften uppvisar delabialisering i **sterbirn** *Styrbiǫrn* och Tidkomme, som Stille (s. 196) tillskriver U 691, svarar också för **mintil** *Myndil* (ack.) i U 800 (Lagman 1990: 38 f.).[23] Det kan därmed vara ett ᚾ eller ᛁ som utelämnats, en mer lättförklarlig lapsus, eller en **i**-runa kan t.o.m. utläsas ur linjen som utgör djurhuvudets ovansida.

Orsaken till att Stille föredrar tolkningen *gōðan* är att U 691 då skulle ansluta sig till de 22 övriga inskrifter som använder detta adjektiv (s. 131).

3. "Synen på materialet har också betydelse för i vad mån man anser det möjligt att göra attribueringar.", skriver Stille (s. 149) och fortsätter: "Det ligger underförstått, ibland explicit uttryckt, i Wesséns och Janssons framställningar i SRI att det är en stor mängd personer som varit inblandade i framställningen av runstenar." Hos Stille däremot är en bärande tanke att inte vem som helst kan rista en runsten. Han citerar (s. 198) Elias Wesséns berömmande ord om ristaren av U 887, Örik, som utfört ornamentiken med stor skicklighet och uppvisar betydande konstnärlighet men som inte efterlämnat några andra kända verk. Stille skriver (a.st.): "Materialet i Fjädrundaland ger entydigt vid handen att Wesséns tanke att en person utan föregående erfarenhet bara genom att se på andras ristningar skulle bli en skicklig runristare är orimlig." Sammanlagt skall högst 18 ristare varit verksamma i Fjädrundaland (s. 198), varav 14 kallas professionella (s. 199), antagligen p.g.a av att de utfört mer än någon enstaka ristning. Med hänvisning till resonemanget ovan om hur stor del av de ursprungligen utförda runstenarna som förmodligen ännu är okända, vill jag varna för förhastade slutsatser om en viss ristares totala produktion.

Låt mig ge ett mycket illustrativt exempel, vilket skymtar förbi också hos Stille (s. 136). År 1953 hittades en runsten i grundmuren till Spånga k:a med signaturen "Snare högg" (Fv 1953: 266). Trettio år senare gjordes ett återfynd av den bara från teckningar kända runstenen U 44 (Fv 1983: 234). Det visade sig att stenen bar en tidigare ouppmärksammad utförarformel, nämligen "Snare högg". En tidigare helt okänd ristare har sålunda av en händelse blivit känd med två signerade fynd efter att utgivningen av Upplands runinskrifter påbörjats. Viktigare är dock att ingen (ännu) tillskrivit denne ristare några andra

[23] För den återfunna runstenen se Fornvännen 1955 s. 222.

verk, vilker innebär att hans produktion verkar varit förhållandevis begränsad. Jag anser till skillnad mot Per Stille, att en betydande del av runristarna haft en liten produktion och jag stöder helt Wesséns ovan nämnda uppskattning att ett tjugotal mästare står för drygt 50 % av de uppländska monumenten. Men detta implicerar också att resten utförts av runmästare med liten produktion eller av amatörer.

För att återvända till U 887 låter där Örik och hans två bröder resa stenen efter sin fader. Örik signerar sedan: *Sialfʀ hiogg Aurīkʀ æftiʀ sinn faður rūni þessa. Rāði sā kunni.* Ingen har ifrågasatt att utförarformeln denna gång skall förstås bokstavligt, inte heller Stille verkar ha några invändningar. U 887 är alltså ett bevis på att det finns exempel på att ristare, ibland utmärkta yrkespersoner, har utfört ett enda verk i det av oss kända runstensmaterialet.[24] I Fjädrundaland kan man räkna med minst fem av denna typ (U 692, U 734, U 773, U 831 och U 1173), varav bara Ödbjörn och Lidsvald är kända till namnet. Där finns ju också andra av Stille (s. 194 ff.) accepterade ristare representerade med även högt räknat mycket liten produktion: Arbjörn (2), Fot (2), Mervallaristaren (1), Ockelboristaren (1), Åsmund Kåresson (2) och Öpe (3) samt den i Västmanland verksamme och mycket skicklige Balle den röde med två ristningar (s. 158 not 4). I Södermanland verkar det nästan vara regel att ristarna sällan ger sig till känna. För 25 av 28 möjliga ristare redovisar Wessén (i SRI 3: XLVIII) en enstaka utförarformel. Utanför detta område kan förutom de 19 ristare som Stille (s. 136) själv nämner som förekommer i en ensam utförarformel också nämnas den skicklige Önjut (Gs 1) och den självmedvetna runristaren i det hälsingska Jättendal: *Gunnborga fāði stæin þenna, hin gōða* (Åhlén 1994: 47 f.). Att vissa ristare var rena amatörer går heller inte att komma ifrån.

3.1. Avgörande för Stilles attributionsmetod är att antalet runristare hålls nere. Endast då kan ett stort antal ristningar med få eller motstridiga attributionskriterier tillskrivas redan definierade runmästare. Tydligast framkommer detta i följande citat (s. 149):

> Ju mindre den enskilde ristarens produktion är desto mindre blir också säkerheten vid urskiljandet av kriterier för attribuering. Försöken att föra samman flera ristningar till en och samme ristare skulle i så fall vara hopplös eller åtminstone mycket svår.

[24] En möjlighet som påpekats tidigare är att vikingatidens bildkonstnärer i första hand arbetat i trä, vilket totalt skulle förrycka det bevarade stenmaterialets representativitet och kunna förklara varför till synes mycket drivna runstensristare bara är kända från något enstaka verk.

Viktigt att pröva i detta sammanhang blir Stilles resonemang (s. 134 ff.) om utförarformelns innehåll och innebörd. Tidigare har man talat om "signatur", men som Stilles penetrerande kritik (s. 134) klargör kan vi inte veta vad personamnet egentligen har för funktion i en avslutande fras med ett verb som åsyftar ristande eller huggande. Det är ju detta som öppnar för att attribuera en runsten till en annan ristare än den som förekommer i ristarfomeln. "Vad är det då som gör att man kan se en runtext som en utförarformel? Först och främst är det viktigt att man inte förväxlar den med minnesformeln", skriver Stille (s. 135). Men han går också vidare och menar att bl.a. inskriften på U 796 (se Stille 1995) *Sæ[g]rīmʀ lēt haggv[a a]t sun sinn Āfast. Līfstæinn hiogg rūniʀ þessa at gōðan dræng* inte avslutas med en utförarformel eftersom den innehåller en "minnesfunktion".

Det blir då intressant att jämföra denna inskrift med de krav på en utförarformel som han själv ställer upp omedelbart efteråt. För det första skall inskriften innehålla en minnesformel, för det andra skall utförarformeln inte innehålla namnet på den som ihågkommits, för det tredje skall utförarformeln innehålla ett verb som referar till det fysiska utförandet av ristningen, för det fjärde bör utförarformeln innehålla ett namn som inte kan förknippas med dem som beställt ristningen och för det femte "måste man också utifrån säkra attributionskriterier kunna göra sannolikt att ristningar med samma namn i den faktiska eller förmodade utförarformeln verkligen har utförts av samma person" (s. 135).

Det sista kriteriet är problematiskt i och med att det verkar motsäga Stilles teori om att namn i säkra utförarformler ändå inte behöver syfta på den som fysiskt utförde själva ristararbetet. Man kan dessutom konstatera att det fjärde kravet per definition utesluter att s.k. självresarstenar skulle kunna ha ristats (och signerats) av den som önskade ihågkomma sig själv.[25] Men viktigast är att just de stenar Stille just uteslutit faktiskt uppfyller samtliga uppställda krav. U 796 innehåller en minnesformel, "Sägrim lät hugga efter sin son Åfast", och Åfasts namn nämns inte i Livstens ristarfras, inte heller kan Livstens namn förknippas med beställaren Sägrims. Slutligen innehåller signaturformeln ett fysiskt ristarverb, 'högg runor', och Livsten är känd från

[25] U 1011 är ett exempel på en ristning som aktualiserar detta problem.

andra faktiska utförarformler där han säkerligen själv utfört arbetet.

Det kan därför konstateras att U 796 och likaså den av Livsten utförda U 767 (parsten till U 766) bägge innehåller genuina utförarformler. Intressant blir det att pröva inskriften på U 790† "Rune ristade runor efter sina söner Svärre och ...", som av Stille (s. 184) anses innehålla en parallell formulering till den på U 767. Men inskriften på U 790† visar sig avvika eftersom den inte uppfyller det andra och fjärde kravet. Stilles kriterier är alltså i princip utmärkta och mycket användbara, vilket visar sig när man med hjälp av dem kan motbevisa hans egna resonemang.

Det mest intressanta är naturligtvis varför det är viktigt för Stille att få avföra vissa utförarformler. Anledningen kan anas utifrån påståendet att: "Utifrån dessa stränga krav skulle vi från 138 utförarformler i det uppländska runstensmaterialet känna 21 ristare" (s. 135).[26] Stille menar också att eftersom majoriteten utförda monument redan är kända och endast 21 enligt hans kriterier godkända utförarformler kan uppvisas i hela Uppland så är antalet runristare i detta landskap mycket begränsat. Detta kan han komma fram till genom sitt krav på att utförarformeln ska innehålla "ett namn som inte kan förbindas med beställarna" (s. 135). Och i de fall vi inte har fler än ett känt verk av en ristare kan inte en förbindelse med beställarna avvisas. Därigenom kan inte mindre än 20 till synes klara utförarformler föras åt sidan, vilket innebär att en ristare som t.ex. Grim skald plötsligt förs över från de erkända konstnärernas krets till de obevisades. Det kan vara instruktivt att närmare studera U 951, den enda inskrift där Grims namn entydigt förekommer:[27] "Gerfrid och Germar lät hugga efter Ödmund. Grim skald högg". Den avslutande texten uppfyller alltså alla Stilles krav på en utförarformel utom det fjärde. Men att Grim verkligen verkat som runristare har allmänt antagits och framstår som ytterst troligt när man studerar den högst individuella stil Grim uppvisar. Stille har heller inte någonstans förnekat att Grim skulle ha utfört exempelvis U 912 och U 946. Man kan också notera upprepandet av verbet i U 951; utförarformeln skulle alltså behöva tolkas "Grim skald högg (också efter Ödmund)" el.dyl. Istället går problemet att lösa genom att foga ytterligare ett krav till Stilles fem tidigare, nämligen att om en inskrift har en inledande, klart separat minnesformel är den avslutande ristarfrasen att betrakta som en utförarformel. Därigenom bibehåller avsnitt 2.4.4.6

[26] Med tanke på det problematiska femte kriteriet är det kanske bättre att här tala om ristarnamn än ristare.

[27] Ev. förekommer också hans namn i den svårt skadade U 916.

om ensamstående namns funktion både sin giltighet och sitt värde. Men det får också resultatet att Livsten inte längre kan räknas till dem som beställt U 766–U 767, U 796 eller ens nödvändigtvis U 1152. Det rycker också undan mattan för hans förmodade bosättning i tre olika socknar i två skilda härader (s. 208), även om de ligger geografiskt väl samlade. Endast när tydliga ristarverb saknas behöver man tveka om vad som utgör en utförarformel resp. en utvidgning av minnesformeln.

Jag anser det därför ytterst osannolikt att de 20 "enstaka" utförarformlerna med sina textstrukturellt klart avskilda utförarfraser kan misstänkliggöras så lättvindigt som Stille gör. Istället kan man notera att av 41 utförarformler representerar nästan precis hälften ristare med bara en signatur, en observation med stora implikationer för förhållandena i resten av materialet. Man kan också lägga märke till att Erik, en av de 20 runmästarna som Stille inte godkänner, ändå återkommer senare i avhandlingen (s. 160, 195) med status som etablerad ristare av inte mindre än 18 runstenar!

3.2. Under rubriken "Förutsättningar för attribuering" skriver Stille (s. 151): "I allmänhet är det endast en ristare som har arbetet med varje ristning och svarat för såväl inskriften som den ornamentala utformningen." Såvitt jag förstår är detta ett axiomatiskt uttalande som inte understöds av någon argumentation. Säkert föranleds Stilles inställning av ett inte obetydligt metodiskt problem som framskymtar i följande observation (s. 152): "en ristning som utförts av två ristare [är] svårattribuerad i den mån den uppvisar drag från båda ristarna".

Frågan om ristarna i regel utförde sina verk utan hjälp är svår men viktig. Stille (s. 196) räknar med att bara fyra minnesmärken är utförda i samarbete mellan två ristare. Av de ristningar som han diskuterar (s. 182 ff.) ingår också U 1161 som slutar med texten **+ bali + fresþen + liþ lifsþen**. Sista ordet tolkas *Līfstæin[s rīstu]* i SRI 9:612 eftersom ristningen är skadad mot slutet, men utan stöd hos Stille (s. 76) som för den till Livstens produktion "i samarbete med en inte identifierad ristare" (s. 196), dock inte den i övrigt okände Frösten. U 828, där *Tiðkumi* uppträder i utförarformeln, ger mer intryck av att ha utförts av Livsten (s. 183), och den uppförs under "Livsten i samarbete med Tidkomme" (s. 196), men utan motsvarande angivelse under den senares produktion.

Om man räknar med att runristarna företrädesvis eller åtminstone inte sällan samarbetade blir naturligtvis attribueringsarbetet mycket mer komplicerat. Finns det då något som talar för detta? Det har i den

runologiska litteraturen ofta nämnts möjligheten av att ristarskolor existerat under vikingatiden, men någon egentlig undersökning av frågan har inte ägt rum. Följande faktorer har tolkats eller kan tolkas som indicier på att ristarna samarbetat i någon form.

a. Fenomenet att mer än ett namn förekommer i utförarformeln. Vissa av dessa fall avfärdar Stille (s.137 ff.) med rätta då han kan visa att det andra namnet i dylika fall ofta skall tolkas som utgörande ett tillskott till minnesformeln. Till synes säkra fall av att två personer uppges stå för utförandet inkluderar sex runstenar där Åsmund Kåressons signatur kombinerats med andras (Thompson 1975: 106 ff.). I fyra av inskrifterna framstår dock inflytandet från medristaren som obetydligt, endast Sven som medverkat på U 1149 och Gs 13 har haft en jämbördig ställning (a.a. s. 115). I Södermanland verkar samarbete inte vara ovanligt om man ska döma av utförarformlerna på Sö 55, Sö 139, Sö 205 och Sö 356(?). Västergötland med sina bara fem utförarformler (SRI 5: XXVIII) uppvisar ett samarbete (Vg 59) och likaså Jämtlands enda runsten (se Williams 1996: 45 ff.). Att redan tidigt vikingatida ristningar utförts i kollaboration visar Kälvestenstenen (se Jansson 1984: 43 ff.). Detta är inte platsen att samla alla övriga exempel, men det kan konstateras att samarbete mellan ristare inte sällan verkar ha ägt rum om man ska döma av utförarformlerna och att det förekommer över hela det runsvenska området.

b. Omnämnandet eller antydandet av ristarskolor förekommer däremot sällan; de har diskuterats kortfattat av t.ex. Thompson 1975: 77 f. och Åhlén 1997: 35. Endast ett par runstenar bär en direkt uppgift om något som kan tolkas som en ristarskola, nämligen U 479 som avslutas *Ulfkell hiogg rūnaʀ, [L]ōfa liði* (se också Thompson 1972: 17 f.) och U 1161 där det har förutsatts handla om en ristarskola med Livsten i spetsen samt Balle och Frösten som lärlingar, men detta avvisar Stille (se ovan) utan att dock föreslå en annan tolkning av inskriftens avslutning. Slutligen har Torgöt Fotsarve ansetts vara son och efterträdare till ristaren Fot (SRI 7: 18).

c. Huggningstekniska undersökningar tyder på att ristandet av runstenar kunde ske i samarbete. Henry Freij (1992: 26) skriver exempelvis om sex av 25 studerade inskrifter: "Den troligaste förklaringen är att ornament och runor ej har huggits av samma person." Laila Kitzler (1998: 100) prövar också i förbigående tanken på runristarverkstäder, och man får hoppas att hennes pågående avhandlingsarbete kan ge ett närmare svar på frågan. Stille har dock inte närmare intresserat sig för frågan, trots dess stora attributionsmetodiska betydelse. Över huvud taget spelar tekniska överväganden mycket liten roll för honom. Han skriver (s. 104): "En oskicklig ristares runor kan variera kraftigt, säkerligen utan att det funnits någon avsikt bakom det. Metoder och material vid ristandet spelar också roll. Vissa stenarter flisas lätt, något som man säkert har velat undvika." Detta resonemang leder dock in på helt andra problem än de huggningstekniska. Först ganska sent i avhandlingen (s. 152) nämns i förbigående att detta kriterium använts i tidigare forskning, bl.a. av honom själv bör det påpekas (Stille 1992: 129 f.). Hans nya undersökning lämnar utan diskussion detta kriterium helt åt sidan, och han tar ingen ställning till de nya forskningsrönen trots att han är medveten om dem. Därmed kommer vissa attributioner i skarp kontrast till tidigare uttalanden om vem som kan tänkas ha utfört vissa ristningar. Sö 203, vilken Stille (s. 158 not 4) utan reservation tillskriver Balle, beskrivs som "förvånansvärt osäkert huggen för att vara av en 'mästare'" (SRI 3: XXX; jfr Williams 1990: 158 med not 6). U 824 har namnet Åsmund i utförarformeln och tillskrivs allmänt Åsmund Kåresson, vilket Stille (s. 175) instämmer i, dock utan att dela tidigare runologers behov att rättfärdiga attributionen av den i flera avseenden avvikande ristningen. Jansson (i SRI 7: 447) skriver:

> U 824 har signerats av *Asmundr*. Av flera skäl är det emellertid svårt att föreställa sig, att denna signatur åsyftar den berömde och utomordentligt skicklige runristaren Åsmund Kåreson. Huggningstekniken är en helt annan; ristningslinjerna äro ojämna, platta och påfallande osäkert huggna. Runformer och ornamentik avvika på ett ganska iögonfallande sätt från de ristningar, där Åsmund har satt ut sitt namn. Nu finnas emellertid i inskriften också drag, som påminna om den berömde runristaren. [---] Man kan därför ej frigöra sig från tanken, att Åsmund har skisserat inskriften, och att den redan har färdigställts av någon annan, betydligt mindre framstående ristare.

Thompson (1975: 79) delar explicit Stilles implicita pessimism vad gäller huggningstekniken och nöjer sig (a.a. s. 103) med att se Åsmunds arbete U 824 som "an occasional lapse in his execution". Jag finner Thompson okarakteristiskt uppgiven på denna punkt och kan inte dela hans och Stilles attityd att vilja bortse från tekniska kriterier vid attributionsarbetet. För det första är det just dessa kriterier som framförallt möjliggjort landvinningarna inom det moderna konsthistoriska arbetet på verk av kända målare, för det andra betyder svårigheten att undersöka och tillämpa detta kriterium på runstensmaterialet inte att man fritt kan bortse från det.

Som sista exempel på Stilles ovilja att ta hänsyn till ristningstekniken vill jag anföra U 700 och U 726 som på ganska vaga grunder tillskrivs Balle (s. 180), även om de trots formuleringen "med stor sannolikhet" (a.st.) förs upp under de osäkert attribuerade ristningarna (s. 195). Brate (1925: 59) skriver lakoniskt att stenarna "troligen icke [äro] av Balle". Jansson (i SRI 7: 223) är inte nöjd med den oengagerade formuleringen: "Det är [...] fullständigt klart, att de ej kunna ha huggits av honom. Huggningsteknik, runformer, ornamentik o.s.v. göra en sådan tanke orimlig. Att stenarna äro äldre än Balles tid är också tydligt." Med tanke på Janssons kategoriska avvisande av Balles upphovsmannaskap i detta fall hade man förväntat sig att Stille skulle ha hänvisat till hans argumentation och givit en långt mer detaljerad motivering för sin attribution.

En slutsats man enligt min mening måste dra av de resonemang som förts under denna punkt är att fler ristare än en har kunnat vara involverade vid ristandet av de vikingatida stenmonumenten. Hantverk under den aktuella perioden kan mycket väl ha nått en grad av specialisering som innebar att olika komponenter av samma konstföremål utförts av olika personer, antingen beroende på vem som hade störst kompetens för ett visst moment eller p.g.a. relationen mellan mästare och lärling(ar). Åtminstone några sörmländska och gotländska runstenar ger interna bevis för att arbetet att utföra dem delats upp på flera olika yrkesmän; olika moment som utläggning av runslingan, ristandet av runorna, uppmålningen och stenens ev. tillhuggning kan ha fördelats. Att diskutera attribueringar utan att ta hänsyn till dessa aspekter leder ofrånkomligen till mindre övertygande resultat.

3.3. Stille förutsätter variation inom en och samme ristares produktion. "Varje variation i ristningarna kan man inte hänföra till olika ristare", skriver han (s. 152),[28] men det är svårt att sätta några bestämda gränser för hur mycket en ristare skall "tillåtas" variera innan en attribuering till denne ristare sätts ifråga. Han beskriver själv (s. 153) klargörande skillnaden mellan olika sätt att se på konsten att attribuera:

> Man kan se hur forskare använder kriterier på två skilda sätt beroende på utgångspunkt och frågeställning. Dels kan kriterierna användas positivt för att visa att likheterna är så påtagliga att det måste vara fråga om en och samma ristare, dels kan de användas negativt för att visa att olikheterna mellan två ristningar är så stora att det måste vara fråga om olika ristare.

[28] Jfr s. 140 not 44 där han med rätta polemiserar mot uppfattningen "att så fort man finner en företeelse som inte annars är belagd hos en viss ristare måste man anta en särskild ristare".

Av han själv är en stark anhängare av en "positiv" syn på användningen av attributionskriterier framgår mycket klart i avhandlingen. Mer oklart är däremot hur variationen inom de olika kriterierna skall bedömas. I avsnittet "Kriterier använda vid attribuering" (s. 152 ff.) diskuteras vad som är användbart inom de olika kategorierna. Helt uppenbart är att Stille är mer benägen att tillåta variation inom ristningsteknik och ortografi än mellan (vissa) runformer och skiljetecken. Jag har dock inte lyckats genomskåda principen bakom hur olika kriterier kvantifieras eller viktas. Inte heller är Stilles tilltro till "positiva attributionskriterier" helt övertygande, eftersom dess vida ramar gör attributioner alltför lätta.

Ett illustrativt exempel kan vara inskriften på det lilla fragmentet U 730†, vilket bara är känt från Johan Hadorphs läsning enligt Petrus Helgonius' träsnitt (se figur 1 och SRI 3: 265 f.). Rester av två slingor syntes, varav två skadade huvudstavar var allt som återstod i den ena. I den något mer bevarade slingan syntes följande skrivtecken enligt träsnittet: ᛇᚢᚴ · ᚼᚢ. Detta har translittererats **...-uk · hu-** och är enligt Jansson (i a.a. s. 266) "ej tillräckligt för att nu möjliggöra en tolkning". Stille nämner att ornamentiken är otillräcklig för bedömning (s. 81 not 7), att runslingans uppläggning inte går att avgöra (s. 85 not 9), att inskriften saknar identifierbara ord (s. 121 not 22) och att texten inte går att använda för analys (s. 130 not 32). Detta till trots läser han i inskriftskatalogen (s. 45) det första skrivtecknet som ett kortkvist-**a**, ᛅ,och tolkar där också den första runföljden som *ok*. Han menar också att ristningen kan "anses ha Balle som upphovsman" (s. 186 med not 27) med motiveringen att kombinationen av ᛅ och skiljetecknet · är "Typisk för Balle" samt att "det lilla som är kvar av runslingan visar på två korsande runslingor vilket kan vara en uppläggning av typ C eller av typ B utformad som exempelvis i U 829, som jag tidigare fört till Balle" (s. 187). Sammantaget ger detta honom anledning att tillskriva Balle inskriften (s. 194), märk väl under avdelningen säkra attributioner. Jag tror inte det kan betraktas som en hyperkritisk attityd om jag uttrycker en viss förundran över det metodiska förfarandet och den föregivna säkerheten i slutresultatet. Att identifiera grafen ᛇ med ᛅ verkar för det första som en godtycklig åtgärd med tanke på att den sista synliga grafen, ᚢ, inte läses enligt samma princip. För det andra

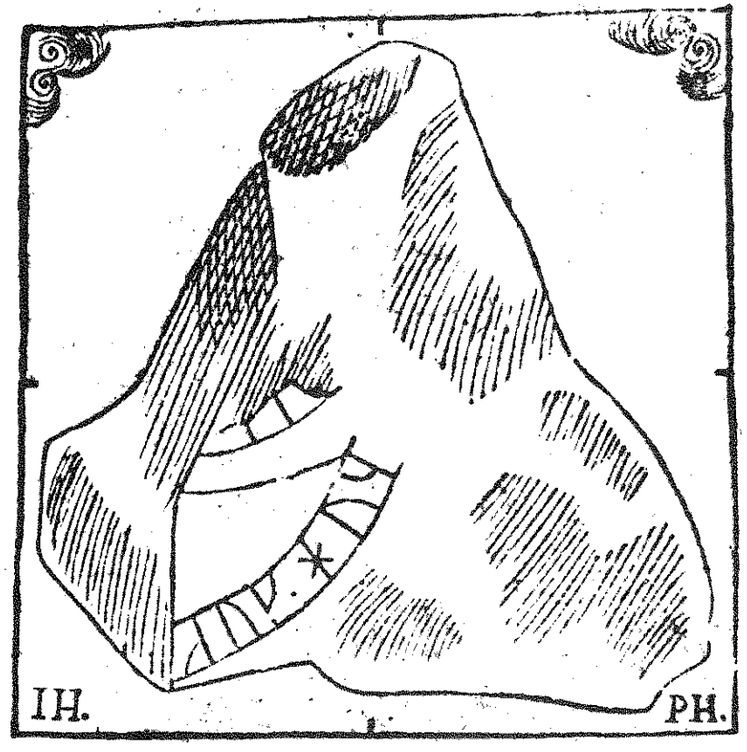

Figur 1. Den försvunna U 730† Grillby enligt träsnittet i Bautil nr 598.

måste det understrykas att Balle ingalunda är ensam om kombinationen av ᚾ och skiljetecknet ·, inte ens bland identifierade ristare i Fjädrundaland. Det borde räcka med att hänvisa till Åsmund Kåressons produktion; ett åskådligt exempel i avhandlingen utgörs av inledningen till U 824 (s. 177 figur 23), ᛁᚢᚴᛁᚾ ᛁᚢᚴ ·, oavsett vem som verkligen svarar för denna ristning (se ovan). För det tredje vill jag påpeka att en attribution till Balle å andra sidan inte hade blivit mindre trolig om fragmentet uppvisat långkvist-**a**, ᚾ, och skiljetecknet ᛬ eller :, eftersom han enligt Stille (s. 160) fritt använder även dessa varianter.

Stille öppnar för alltför lättvindiga attribueringar genom att räkna med en relativt stor variation inom vissa attributionskriterier, såsom t.ex. ornamentik och runformer, vilket ofta innebär betydande svårigheter att följa med i resonemangen och avgöra deras relevans. Ett exempel på en attribution av detta slag anförs i det följande.

Den s.k. Torbjörn-gruppen omfattas i Fjädrundaland av U 720, U 776 (skadad), U 785, U 786 och U 809, vilka av Stille anses ha utförts av ristaren Torbjörn i Sigtuna. "Ristningarna har alla sina särdrag" skriver han (s. 166) och påpekar avslutningsvis:

> Variationen är som synes stor i denna grupp. Ornamentiken avgränsar gruppen från övriga grupper, men binder knappast samman de olika ristningarna. Det är framförallt skiljetecknet och runformerna som visar att det är samma ristare.

Jag noterar att Torbjörn-gruppens fem ristningar antas uppvisa inte mindre än fyra olika stilar och att ristaren likaså skulle använt fyra olika, inbördes mycket skiljaktiga, alternativ för prepositionen *efter*. Inte heller är beteckningen av /ʀ/ konsekvent eller användningen av åsrunan, om man i det senare fallet jämför med Torbjörns övriga produktion (s. 166 med not 13). Återstår som attribueringskriterier gör därmed endast skiljetecknet och runformerna. Det första är konsekvent :, av de senare kan dock endast **r**, **n**, **a** och **b** brukas. Denna begränsning till trots uppvisar två av dessa runtyper en betydande variation. Torbjörn skulle således ha använt inte mindre än fyra typer av **r**-runan och tre av **b**-runan. Runformskriteriet inskränks därmed praktiskt sett till att utesluta kantiga varianter av **r**-runan, **b**-runor där kvistarna inte berör stammen samt **n**- och **a**-runor med dubbelsidiga kvistar. Men inte ens inom dessa mycket generösa ramar förmår Torbjörn-gruppens ristningar hålla sig. En kantig **r**-runa och en **b**-runa där kvistarna inte möter stammen förekommer i U 786 (r. 37 resp. r. 32) samt ett kortkvist-**n** i U 720 (r. 53), allt i överensstämmelse med Stilles egna läsningar (s. 223 resp. s. 220). Därmed återstår endast det konsekventa användandet av skiljetecknet : som grundlag för ett i hög grad kontroversiellt attribueringsförslag.

Det finns därmed anledning att mer principiellt studera de metoder med vilka Stille attribuerar ristningar. För det första måste man med tillfredsställelse konstatera att han har genomfört en mycket grundlig analys av de olika ornamentala elementen i Fjädrundalands ristningar. Resultaten har också presenterats på ett föredömligt åskådligt sätt. Som icke-specialist på konsthistoriskt-arkeologiska aspekter av runmonumenten har jag svårt att rättvist bedöma denna viktiga del av avhandlingen, men jag vill anteckna några frågetecken i marginalen.

Man kan notera att den utmärkta sammanställningen av resultaten i form av en tabell (s. 82 ff.) inte inkluderar alla de diskuterade detaljerna. Exempelvis urskiljs fyra olika sorters huvuden på ormarna i Fp-stil, men de ingår inte i tabellen. En del av de distinktioner som Stille anser nödvändiga måste också ha varit svåra att tillämpa i praktiken. Det är t.ex. oklart vad exakt som utmärker ett öga av typ B (droppformat) i kontrast till ett av typ C (mandelformat) eller hur Stille gått tillväga i fält för att skilja dem åt i ristningar där de är likartade, som i U 1164 (typ B, s. 91 fig. 8.k) och U 814 (typ C, a.st. fig. 8.m).[29]

Det förefaller mig också som om vissa av de ornamentala komponenterna med fördel skulle kunna ha behandlats som kluster-företeelser. Studerar man fördelningen av olika muntyper är koncentrationen till stil Pr 3 slående av de 21 exemplen på typ A (två korta flikar). Det visar sig dessutom vid en närmare undersökning att de tre avvikande typ A-munnarna kanske inte inplacerats alldeles korrekt. Två har bestämts till Pr 2 och en till Pr 4 (en bekräftelse på att typen fokuseras på Pr 3). Den ena i Pr 2 förekom i U 817†, vilken som försvunnen ristning har lågt bevisvärde. Den andra återfinns i U 812 (s. 91 fig. 8.j), men skulle enligt min mening lika gärna ha kunnat föras till typ F (långa flikar som böjer sig kraftigt) eller ev. E (se nedan), särskilt om man jämför med munnen i Pr 2-ristningen U 802 (a.st. fig. 8.i), som bestämts som typ F, och i sin tur jämför denna med samma föregivna muntyp i U 795 (a.st. fig 8.q). Också det enda förmenta fallet av typ A-mun i en ristning i Pr 4 kan ifrågasättas. Det gäller U 719, vars mun istället kan bestämmas som typ E eftersom den tydligt följer huvudet men med hängande underläpp; den är i själva verket mycket lik det presenterade typfallet av mun E på U 691 (a.st. fig 8.r).

Uppläggningen av runslingan följer i stort Thompsons modell (1975: 25), med vissa synbarligen befogade modifikationer. Stilar, runslingans uppläggning samt runslingedjurets bägge ändar har analyserats systematiskt med hjälp av huvud- och undertyper. Även korsen har fått en ganska fyllig behandling, men Stille tar inte ställning till Linn Lagers system (1995: 10 f.) trots att det mera liknar analysmodellen för övriga ornamentala detaljer. De s.k. mindre djuren[30] har indelats utan synbar systematik, och de s.k. stora djuren har av obegriplig anledning behandlats mycket njuggt.

[29] Av någon anledning är inte ögonen på ormhuvudena föremål för analys trots att de uppvisar väl så distinktiva drag som drakhuvudena. Vad beträffar snokhuvudena får ögonen viss uppmärksamhet.

[30] I tabell 2 s. 82 ff. kallade "Mindre ormar". Jag föredrar den mer etablerade termen snokar.

Det är uppenbart att Stille lagt ned ett ofantligt arbete, men också att man inte lätt tillgodogör sig hans resultat och att de inte är hundraprocentigt korrekta. Det gäller också den övriga behandlingen av ornamentiken där uppenbara fel ibland kan uppspåras genom kontroll, men där svårigheten i att göra entydiga bedömningar är ett ännu tydligare problem.

Analysen av runformer är noggrann men saknar som jag redan påpekat anknytning till grafematisk teori eller någon redovisning om vilka problem en sådan teori aktualiserar. Eftersom runformerna ligger till grund för Stilles attribueringar och för hans återgivande av runtecken i avhandlingen är hans analys av varianterna och dess tillämpning på själva inskrifterna självklart av största vikt. Metoden att transrunifiera har prövats i Norge men har fått föga spridning annorstädes. Stille (s. 26) pekar på nackdelarna med translitterering, men diskuterar inte de vetenskapliga problemen med transrunifiering. Främst måste här nämnas dels godtyckligheten som utmärker alla försök att fastställa vilka varianter man ska etablera som graftyper (en term Stille inte använder), dels svårigheten att få andra runologer att enas om och använda dessa graftyper konsekvent. Att metoden har pedagogiska olägenheter är Stille medveten om (s. 15), men enligt min mening utgörs det avgörande argumentet mot transrunifiering av hans egen framställning. I materialpresentationen görs vissa distinktioner (t.ex. mellan kortkvist- och långkvistrunor samt mellan vågräta och lutande bistavar) men inte andra (som olika **r**-varianter). I inskriftsbilagan skall de distinktioner som bestämts i avsnitt 2.4.2.4 tillämpas konsekvent, men resultatet blir mindre lyckat. Exempelvis är **t**-runetypen där "Kvistarna utgår från stammen" (s. 114) omarkerad i 18 av de första 22 inskrifter där denna distinktion kan förekomma (av någon anledning återges denna typ med rundade bistavar medan typen med bistavar utgående från ramlinjen visas med raka bistavar). Vidare har båda exemplen på typ 10 av **r**-runan med "Två raka kvistar, den övre utgår från topplinjen" kommit att anges felaktigt (med ᚿ, se U 751 s. 221 och Gånstastenen, ATA6243/65, s. 222). Slutligen måste jag anmäla avvikande uppfattning vid ett antal bedömningar av vilken typ en runa tillhör. Jag saknar f.ö. en diskussion av varför vissa runformer klassas som typer, t.ex. de många **r**-varianterna, medan andra inte gör det; sålunda försvinner den säregna typen "Balle-**b**" (t.ex. U 708 r. 24) med sina K-liknande bistavar in i en gemensam grupp, ᚱ, med runor där

bistavarna nätt och jämt håller avstånd till huvudstaven (t.ex. U 839 r. 52). Sammanförs gör också den helt vanliga ᛒ-runan och "Livstens-**b**" med sin **þ**-liknande, delade, fyrkantiga bälg (U 1160 r. 27). Grafiskt är skillnaderna i dessa fall betydande!

Det hade varit belysande om Stille hade givit åtminstone ett prov på hur han rent praktiskt gick tillväga vid attributioner av enskilda inskrifter, hur hans totalanalyser av alla kriterier ser ut. Han kunde också ha utarbetat tabeller för de icke-ornamentala kriterierna på samma sätt som han så föredömligt gör för de ornamentala. Om man dessutom hade fått en tabell över varje ristares produktion där alla attributionskriterier inarbetats hade det varit lätt att göra egna jämförelser och bedöma hållbarheten i Stilles arbete. Som det nu är kostar varje kontroll av en enskild attribution oerhört mycket arbete. Slutligen hade några kartor förbättrat avhandlingen.

Det har därför bara varit möjligt för mig att göra stickprov i de hundratals attributioner som förekommer i avhandlingen. I många fall har naturligtvis Stille uppenbarligen rätt, också när han är först med att tillskriva en ristare en viss runsten. Men ofta har jag stått frågande inför vad som kan försvara en viss attribuering, särskilt dem som framförs i förbigående. Exempelvis vill Stille (s. 175 not 26) utöka Åsmund Kåressons produktion med tre verk förutom dem som Thompson accepterat. Bland nytillskotten märks runstenarna Sö 302 och U 940.

Den förra har enligt Wessén (i SRI 3: 278) "en avgjord uppländsk prägel" och Åsmund kan mycket väl ha utfört en enstaka ristning i Södermanland liksom Öpe antas ha gjort (jfr Åhlén 1997: 38 f., 48 f.). Men inskriften innehåller runföljden **moþur** *mōður* (ack.) med åsrunan använd för /o:/, något som skulle vara helt avvikande för Åsmunds över hundra åsrunebelägg med entydig användning för orundad vokal (se Williams 1990: 153 f.); Stille (s. 178, jfr kriterium 8 s. 155) använder f.ö. just detta kännetecken för att tillskriva Åsmund U 824 men diskuterar det inte alls i samband med Sö 302.

U 940 har senast behandlats av Marit Åhlén (1997: 56 ff.). Ristningen innehåller den omdebatterade texten *Rēð rūnaʀ Ōpiʀ*.[31] Stilles attribution till Åsmund framförs utförligast på s. 142. Motiven för attribuering anges vara korstypen A-3, vilken Åsmund skulle vara "i stort sett ensam om" (a.st.), ornamentiken i Pr 3, kortkvistformerna,

[31] Om Åsmund antas ha utfört en ristning där Öpe nämns som auktoritet innebär det att Åsmund under sin karriärs höjdpunkt eller slut träder tillbaka för en yngre ristare, något som är osannolikt (jfr not 33).

skiljetecknen och användningen av verbet *rētta*. Till detta måste anmärkas att korstypen A-3 av Thompson (1975: 141) anförs från tre ristningar som inget har med Åsmund att göra (U 18, U 258 och U 936) och att av de fyra stenar som Stille anför med A-3-kors har Thompson (a.a. s. 149) bara ansett en som säker Åsmund-ristning (U 194), en som troligen Åsmund i samarbete med annan ristare (U 1145) och en som mycket trolig Torfast-ristning (U 409). Den sista, U 924, har ingen tidigare satt i samband med Åsmund och Stille stöder inte sin attribuering. Om de övriga av Stilles attributionsargument kan sägas att han själv (jfr s. 81) bestämmer över 280 ristningar som Pr 3, och att även kortkvistrunor, skiljetecknet · och verbet *rētta* är alldeles för vanligt förekommande för att vara avgörande. Noteras bör dessutom att Stille varken nämner att ett s.k. stol-**s**, ᚼ, förekommer i inskriften eller markerar denna i Åsmunds produktion okända typ (jfr Thompson 1975: 97) i sin transrunifiering (s. 141), vilken alltså i detta fall är lika missvisande som någon translitterering.[32] För den som har sett U 940 med egna ögon framstår dess egendomliga runformer och ortografi samt undermåliga ornamentik och huggningsteknik — Wessén (I SRI 9: 42) talar om "den osäkra linjeföringen" — som så otypiska för Åsmund Kåresson man kan tänka sig. Uppenbart är att Stille förutsätter att Åsmunds dagsform kunde vara hur dålig som helst och att några vanligt förekommande drag som inte direkt pekar bort från honom räcker för en attribuering. Så länge som något övergripande påminner om en viss ristare och inget direkt talar emot hans upphovsmannaskap anser tydligen Stille att en attribuering till denne är befogad. Komplicerande faktorer som arbetsfördelning, inflytande från stilideal och skolbildningar eller en ristares eventuella påverkan av en annan tillåts inte störa bilden.

Intrycket blir densamma om man prövar de egentliga föremålen för Stilles undersökning. Som exempel kan tas den principiellt intressanta U 692 som tidigare ansetts vara signerad av ristaren Ödbjörn, en ristare Stille inte räknar med. Texten på U 692 lyder:

hru:muntr : ak · kuþ:muntr : latu : risa : stin : þansa iftiʀ : slyru : faþur : sin : kuþan = uþbirn : risti :
Hrōðmundr ok Guðmundr lētu ræisa stæin þennsa æftiʀ ⟨**slyru**⟩, *faður sinn gōðan. Auðbiorn rīsti.*

[32] Typen upptas inte bland runformer i Fjärdrundaland (s. 113).

Stille (s. 164) skriver:

> En ristning som jag för till Tidkomme-gruppen, U 692, har problematiskt nog namnet Ödbjörn i en möjlig utförarformel. Det kan vara fråga om en medristare som inte utfört någon väsentlig del av arbetet och som heller inte kan påvisas ha utfört någon annan ristning i området. Alternativt kan man istället uppfatta Ödbjörn som beställaren i en minnesformel. ᚱᛁᛋᛏᛁ kan formellt tolkas som såväl *rīsti* som *ræisti*.

Det sista är ortografiskt möjligt, men som jag påpekat tidigare bör textens avslutande del av strukturella skäl tolkas som en utförarformel. Stille presenterar heller inga paralleller till att ytterligare en resare ger sig tillkänna med det nakna tillägget "NN ristade". Han håller visserligen preliminärt öppet för att Ödbjörn kan vara ett ristarnamn (s. 136 f.) men han för utan reservationer U 692 i sin sammanställning över attribuerade stenar till Tidkommes produktion (s. 196). Han funderar också över relationen mellan Ödbjörn och Tidkomme och nämner möjligheten av att den förre är en medristare (s. 209).[33]

Jag vill ta fasta på uttalandet att Ödbjörn "inte utfört någon väsentlig del av arbetet". Ingenstans gör Stille någon inträngande analys av vilka faktorer som visar att Tidkomme (ensam) måste ha utfört U 692. Om man tar fasta på de attributionskriterier för Tidkommes verk som Stille ställer upp (s. 164) visar det sig intressant nog att inskriften avviker i flera avseenden. För det första används skiljetecknet ᛬ och en gång det unika =, medan Tidkomme håller sig till : och någon gång ·. För det andra förekommer i U 692 en **r**-runa av typ 1 (s. 111) med tre raka kvistar, ᚱ, medan Tidkomme trots sina inte mindre än fyra typer (s. 164) annars bara använder (åtminstone delvis) rundade varianter. För det tredje är den anmärkningsvärda skrivningen **latu** helt otypisk för Tidkomme som konsekvent använder **i**-runa för rotvokalismen.[34] För det fjärde förekommer inte heller **þansa** hos Tidkomme som skriver **þina** eller en gång **þinsa**. En femte avvikelse skulle användningen av **y**-runa för /o:/ vara. Det förekommer annars bara hos Balle (jfr upp till fem belägg s. 122 med not med attributioner s. 158 not och s. 194 f.). Detta belägg bör dock tolkas som ackusativ av binamnet *Slyðra*, vilket föreslagits av Wessén (i SRI 8: 209 f.). F.ö kan påpekas att fågelfiguren i U 692 saknar paralleller i Tidkommes produktion och att de övriga sex fallen i Fjädrundaland tillskrivs Balle, Livsten och Torgöt (jfr belägg s. 95 med attributioner s. 194 ff.). Slutligen är huvudet på snoken av typ Q (s. 96 f.), enligt Stille en unik form i Fjädrundaland (jfr tabellen s. 82 ff.). Däremot är det fyrfota djuret på U 692 mycket likt dem som Stille för övrigt tillskriver Tidkomme, och det är möjligt att denna likhet är huvudskälet till hans attribution. Med hänvisning till min diskussion ovan om betydelsen av det huggningstekniska kriteriet borde dessutom Stille ha kommenterat vad Janssson skriver (i SRI 8: 207) om Brates attribution av både U 692 och U 691 till Ödbjörn. Stille vill också föra de båda ristningarna till samme ristare, fast i hans fall Tidkomme, och Janssons kritik drabbar därmed också honom:

> [Brate] har icke undersökt ristningarna; eljest skulle knappast den påfallande olikheten i huggningsteknik ha kunnat undgå honom. Medan Väppeby-stenen [U 692] är överlägset skickligt och elegant ristad, med smala, konturskarpa linjer, äro Söderby-stenens [U 691] ristningslinjer breda och rundade, något klumpiga. Det förefaller därför osannolikt, att samme mästare skulle ha kunnat utföra dem båda, trots att vissa överensstämmelser i andra avseenden finnas.

Sammantaget får man väl säga att U 692 snarast uppvisar ett anmärkningsvärt stort antal avvikande drag för att vara ett verk av Tidkomme. Det kan enligt min mening inte vara rimligt att räkna med så stora avvikelser inom en och samma ristares produktion med bibehållet förtroende för attributionsmetoden.

Det oroande med de attribueringskontroller som genomförts är inte att det förekommer några alltför entusiastiska attributioner utan att avhandlingens huvudresultat i så hög grad är beroende av författarens sunda omdöme i dessa frågor. Eftersom attributionsunderlaget för varje inskrift eller grupp av inskrifter är så svårt att överskåda måste läsaren ofta ta författarens ord för att attributionen är rimlig. När då vissa attribueringar visar sig vara så äventyrliga rubbas förtroendet för metoden.

I modern konsthistorisk forskning har man visat sig kunna komma långt i arbetet med att avgöra vem eller vilka som har utfört ett konstverk. Det kräver tillräckligt förfinade metoder, många gånger av teknisk art. När arbetet med att attribuera runstenar i framtiden kan ske i

[33] Rimligen kan det inte då vara fråga om en överordnad ristare eftersom inskriften enligt Stille tillhör Tidkommes sena produktion (a.st.), men detta innebär i sin tur att lärlingen skulle ha tillåtits sätta sitt namn på en sten som mästaren till större delen utfört själv. Det talar också emot att attribuera ristningen till Tidkomme ensam.

[34] Skrivningar med **a**-runa i *lēt(u)* är överhuvud mycket ovanliga i Uppland och förekommer annars bara i U 435, U 823†, U 826† och U 1151. Inget av beläggen kommer från en inskrift som av någon förknippats med Tidkomme. Stille attribuerar U 823† och U 1151 till Äskel samt U 826† till Åsmund (s. 197).

samarbete mellan forskare från olika discipliner och med tillräckliga resurser kommer runologernas betydelse inte att minska. På dem kommer också fortsättningsvis att falla uppgiften att studera alla de detaljer i runinskrifterna som kan bidra till kunskapen om hur runstenar tillkom. Per Stilles avhandling har sin styrka i ett sådant närstudium av ett intressant och viktigt material och jag vill citera från Erik Brates (1925: 7) epokgörande attributionsstudie:

> Emellertid kan ju hända, att jag trots all använd försiktighet råkat till samme ristare hänföra ristningar, som icke äro samme mans verk. Skadan av ett dylikt misstag kan emellertid icke vara så stor, då de egendomligheter, varpå sammanställningen grundats, i alla fall måste hänvisa till ett nära sammanhang i tid och uppvisandet av ett sådant måste betraktas som undersökningens huvudvinst.

Även om alltså inte alla attributioner som görs i Runstenar och runristare i det vikingatida Fjädrundaland är lika bindande — och jag sätter frågetecken främst för själva metoden — så kvarstår det faktum att de av Per Stille sammanförda ristningarna alldeles säkert har ett samband med vararandra av ett eller annat slag. Detta samband och Per Stilles studier av de enskilda monumenten utgör en god grund för framtida diskussioner om vem som ristade runstenarna. Det vore orimligt att begära ett slutgiltigt svar på dessa oerhört komplicerade frågor. Per Stilles avhandling kan ses som ett första inlägg i en debatt som måste följa nya banor efter hans egen insats. Det är inte alla avhandlingar som har sådant resultat.

Litteratur

ATA = Rapport med diarienummer i Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Bautil, Det är: Alle Svea ok Götha Rikens Runstenar ... Med några anmärkningar utg. af Johan Göransson. 1750. Stockholm.

Brate, Erik, 1925: Svenska runristare. Stockholm. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. N.F. 13:5.)

Crocker, Kyle Robert, 1982: 'Fotr risti': a runographer's style in the context of eleventh-century Upplandic memorial art. Ann Arbor, Michigan. (University Microfilms International.)

DR = (Run)ristning med nummer i Danmarks runeindskrifter. Ved Lis Jacobsen & Erik Moltke under medvirkning af Anders Bæksted & Karl Martin Nielsen. Text. 1942. København.

Dybeck, Richard (utg.), 1874–76: Runa. En skrift för Nordens fornvänner. Saml. 2. Stockholm.

Freij, Henry, 1992. Viking ristade och Grimulv. Studier av runstenars spårprofiler och huggmärken. I: Blandade runstudier 1. Uppsala. (Runrön 6.)

Fv = Fornvännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning 1–. 1906 ff.

G = (Run)ristning i SRI 10–11.

Gs = (Run)ristning med nummer i SRI 15.

Gustavson, Helmer, 1987: Husby och Bo gård — två ortnamn och två runinskrifter. I: Runor och runinskrifter. Föredrag vid Riksantikvarieämbetets symposium 8–11 september 1985. Stockholm. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferenser 15.)

Jansson, Sven B. F., 1984: Runinskrifter i Sverige. 3 uppl. Stockholm.

Kitzler, Laila, 1998: Learning to know a rune carver and his cutting technique. A method study and some results. I: Laborativ arkeologi 10–11.

Lager, Linn, 1995: Kors på svenska runstenar. CD-uppsats vid Institutionen för arkeologi, Uppsala universitet. (Duplikat.)

Lagman, Svante, 1990: De stungna runorna. Användning och ljudvärde i runsvenska steninskrifter. Uppsala. (Runrön 4.)

— & Williams, Henrik, 1989: Beskrivning av datorlagringen av det vikingatida runmaterialet. I: Projektet de vikingatida runinskrifternas kronologi. En presentation och några forskningsresultat. Uppsala. (Runrön 1.)

Larsson, Mats G., 1990: Runstenar och utlandsfärder. Aspekter på det senvikingatida samhället med utgångspunkt i de fasta fornlämningarna. Stockholm. (Acta archaeologica Lundensia. Series in 8° 18.)

Liljegren, Johan Gustaf, 1832: Run-Lära. Stockholm.

Lind, Erik Henrik, 1905–15: Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden. Uppsala–Leipzig.

Rembrandt = Rembrandt och hans tid. Människan i centrum. En utställning ingående i Nationalmuseums 200-årsjubileum. Stockholm. (Nationalmusei utställningskatalog 552.)

Sm = (Run)ristning med nummer i SRI 4.

SRI = Sveriges runinskrifter. Utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 1–. 1900 ff. Stockholm.
Stille, Per, 1992: "Gunnarsstenarna" — en kritisk granskning av en mellansvensk runstensgrupp. I: Blandade runstudier 1. Uppsala. (Runrön 6.)
— 1995: U 760 och U 796. Två delar av samma sten? I: Fv 90.
— 1999: Runstenar och runristare i det vikingatida Fjädrundaland. En studie i attribuering. Uppsala. (Runrön 13.)
Sö = (Run)ristning med nummer i SRI 3.
Thompson, Claiborne W, 1972: Öpir's teacher. I: Fv 67.
— 1975: Studies in Upplandic Runography. Austin, Texas–London.
U = (Run)ristning med nummer i SRI 6–9.
Wessén, Elias, 1960: Historiska runinskrifter. Stockholm. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Filologisk-filosofiska serien 6.)
Vg = (Run)ristning med nummer i SRI 5.
Williams, Henrik, 1990: Åsrunan. Användning och ljudvärde i runsvenska steninskrifter. Uppsala. (Runrön 3.)
— 1996: Runjämtskan på Frösöstenen och Östmans bro. I: Jämtlands kristnande. Red. Stefan Brink. Uppsala. (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 4.)
Wilson, Lars, 1994: Runstenar och kyrkor. En studie med utgångspunkt från runstenar som påträffats i kyrkomiljö i Uppland och Södermanland. Uppsala. (Occasional Papers in Archaeology 8.)
Åhlén, Marit, 1994: Runinskrifter i Hälsingland. I: Bebyggelsehistorisk tidskrift 27.
— 1997: Runristaren Öpir. En monografi. Uppsala. (Runrön 12.)

Bloms i Lund Tryckeri AB, 2000

SÄRTRYCK
UR
ARKIV FÖR
NORDISK FILOLOGI
115
(2000)